

УДК 811.161.2'373.611

І. С. Беркещук

НАЗВИ ОСІБ ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Сьогодні увага мовознавців усе частіше спрямована в рідніще когнітивних аспектів дослідження. Сучасна лінгвістика активно вивчає взаємодію і взаємозв'язок ментальності як структури колективної свідомості певного етносу та мовної системи як плану вираження першої.

Культура як складна семіотична система, духовне буття суспільства, ментальна пам'ять народу, особлива форма спілкування, зрештою, сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених людьми, існує у тісному взаємозв'язку із мовою, в якій вона «вербалізується», «схоплюється» та зберігається. Мова – дзеркало культури, у ній відбивається не тільки світ, який людину оточує, не тільки умови її життя, але й суспільна самосвідомість народу, його ментальність, національний характер, стиль життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей та стереотипів, тощо. ... мова ... є умовою, основою і водночас продуктом культури» [8, 26].

Між мовою та світом культури, який вона виражає, знаходиться мисляча людина, носій мови. Як переконує О.А. Земська, людині властиво передусім називати себе, а вже потім – своїх улюбленців епохи науково-технічної революції: знаряддя та засоби дії, різноманітні механізми, науки тощо, тому словотворові властивий антропоцентризм [6, 204].

Саме тому метою нашої розвідки є дослідження засобів вербалізації назв осіб-виготовлювачів за родом діяльності. Питання дослідження засобів вербалізації вже частково розглядалось у наших попередніх розвідках, однак поява нових дериватів спричинила необхідність додати деякі зауваги.

І.Г. Милославський зазначає, що взаємозв'язок між лексико-семантичними властивостями іменника і його словотвірною валентністю ґрунтується на властивостях денотатів, їхніх значущих для людського життя характеристиках [9, 149].

Іменники зі значенням особи за професійною дією виявляють значну мотивувальну потенцію щодо утворення дериватів. Щоправда її дериваційне наповнення має свої особливості, зумовлені лексичною семантикою вершинних іменників, які вказують не тільки на особу, але й містять певну інформацію про неї, передусім про її функції в певній царині діяльності тощо.

На вираженні модифікаційного словотвірного значення «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником» у сучасній українській мові спеціалізуються різноманітні суфікси, найпродуктивнішим серед яких є позбавлений емоційно-експресивних відтінків суфікс *-к-*: *пекар – пекарка* та ін.

Друге місце за своєю продуктивністю посідає суфікс *-иц-* (*килимник – килимниця, рукавичник – рукавичниця, в'язальник – в'язальниця*).

Малопродуктивними є суфікси *-их-*, *-ех-*, *-ш-* та ін. (*кравець – кравчиха, мельник – мельничиха, кожухар – кошухарша*, та ін.).

Варто зауважити, що іменники на позначення особи жіночої статі із суфіксами *-их-* і *-ш-* вживаються в українській мові на позначення дружини тієї особи, що названа твірним іменником.

Вважаємо, що основним чинником, що зумовив формування лексики на позначення назв осіб жіночої статі, була соціальна потреба в цих дериватах. Процес активного поповнення корелятивних форм на позначення жіночої статі особи за професією є динамічним і постійно вдосконалюється.

Від лексем *коваль* та *швець* не утворюються назви осіб жіночої статі, що спричинено соціальною диференціацією суспільства, зокрема тим, що в ковальстві, шевстві, стельмастві, бортництві були зайняті лише чоловіки. У минулому жінки не могли мати й інші професії. Соціальна нерівність чоловіків і жінок, зайнятість чоловіків на відповідних посадах, можливість працювати за певною професією стримала і водночас зумовила розвиток іменників чоловічого роду узагальненого значення, унаслідок чого з'явилася тенденція називати жінку завжди окремим словом, але функціонування іменників чоловічого роду з узагальненим значенням призвело до того, що з двох слів, які входять до корелятивної пари на зразок *ливарник – ливарниця*, перше виступає немаркованим членом кореляції, друге – маркованим [5, 159].

А.П. Грищенко зауважує, що в деяких випадках співвідношення «назва особи чоловічої статі» – «назва особи жіночої статі» не має регулярного, обов'язкового характеру, оскільки значну

частину іменників у формі чоловічого роду використовують для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі, наприклад численні назви за професією, тому відповідні іменники виступають насамперед як узагальнені особові назви [3, 331]. Причину цього явища він та само, як і В.В. Виноградов [1, 62], убаєє в тому, що в категорії чоловічого роду яскравіше виражена ідея особи, ніж ідея статі [3, 331]. В.П. Даниленко з приводу цього вказує на необхідність розрізняти ті випадки, коли диференціація іменників за ознакою статі є дійсно важливою і коли найменування особи чоловічої статі є цілком достатнім для вираження певного поняття без модифікації ознакою статі [4, 70]. В українській мові такими є іменники чоловічого роду, якими позначають особу жіночої статі за професією, напр.: – *І хто ж вона, з кисільного берега – Мельник за фахом – Історик за фахом, лірик за покликанням* (М. Стельмах).

Отже, серед чинників, які стримують або унеможливають утворення корелятивних найменувань особи жіночої статі, можуть бути фонетичні, морфологічні, лексичні та екстралінгвальні.

Спеціалізовані на вираженні значення збірності суфікси *-ств-/-цтв-* та *-н-*, приєднуючись до основ іменників на позначення осіб за певним заняттям або професією, змінюють їхню граматичну ознаку – переводять із лексико-граматичного класу іменників чоловічого роду до класу слів відповідно середнього роду та жіночого роду. Проте за умови, коли словотвірний процес відбувається всередині тієї самої частини мови, модифікація семантики твірного іменника може відбуватися і в межах тих самих його лексико-граматичних характеристик. Це стосується похідних, мотивованих іменниками – назвами осіб за професійною дією, що в субстантивній зоні словотвірної парадигми посідають семантичні позиції «демініутивність» та «аугментативність».

Пестливе значення мають деякі назви дорослих осіб, яким не властива семантика зменшеності, пор.: *ковалик, кравчик, малярник, шевчик* та ін.

Часто семантика емоційно-оцінних лексем виявляється лише в контексті, тому взаємодія оцінних іменників із контекстом іноді є домінантною при вивченні семантичних властивостей демінутивів. Без урахування ролі контексту, зазначає М.В. Кравченко, неможливо розкрити всю різноманітність семантики суфіксальних зменшено-емоційних лексем, особливо тих, що несуть у собі негативну забарвленість: відтінки іронії, зневаги, презирства тощо [7, 91].

Субстантивну зону іменників на позначення особи за професією представляють також деривати з модифікаційним словотвірним значенням «аугментативність». Проте не кожен твірний іменник досліджуваної лексико-семантичної групи виявляє словотвірну активність у творенні іменників-аугментативів так само, як і похідних із демінутивним значенням, хоч від деяких із них такі модифікати є потенційно можливими. «Причини відсутності деривата від певного твірного і його принципової неможливості, – зазначає В.В. Грещук, – різні: наявність/відсутність похідного від того чи того твірного зумовлена потребами комунікативної діяльності в одиницях номінації даної структури, тоді як можливість/неможливість деривації – семантико-граматичними особливостями базових слів» [2, 113].

Особливості творення дериватів із модифікаційними значеннями «демініутивність» і «аугментативність» зумовлені передусім семантикою твірних слів, стилістичною сумісністю значення афікса і твірної основи, а також позамовними чинниками: шанобливим чи негативним ставленням до людини, яка виконує певну професійну дію.

Семантика твірних іменників, що вказують на професію, постійний чи тимчасовий вид заняття, є визначальною в утворенні дериватів із значенням «недорослість», різновидами якого є словотвірні значення «дочка особи, названої твірним іменником», «син особи, названої твірним іменником», «син за заняттям батька», «учень особи, названої твірним іменником». Ці значення актуалізуються в суфіксальних дериватах, які формують субстантивну зону типової словотвірної парадигми, напр.: *ковалівна, коваленко, ковальчук; кравцівна, кравченко, кравчук; токарівна, токаренко* та ін.

Група цих дериватів у сучасній українській мові не поповнюється новими словами, оскільки вони вже втратили свою продуктивність. Так, зокрема, деривати із суфіксом *-івн-* залишилися лише в архаїчному типі українських прізвищ незаміжніх дочок, властивому переважно західному варіантові загальнонародної української мови [10, 100]. Вони трапляються переважно у творах художньої літератури.

Узагальнену семантику аналізованих субстантивів найбільш яскраво представляють словотворчі структури, що складаються з кореня та післякореневої частини *-ник*: *папір-ник*. Зіставлення морфемної структури реєстрового слова із формулами тлумачення дозволяє у багатьох реєстрових одиницях післякореневу частину розглядати як власне іменниковий суфікс *-ник* (*цукер-ник* – «кондитер, який виготовляє цукерки»), незважаючи на те, що в науковій літературі із словотвору часто вбачають у ній поєднання прикметникового суфікса *-н-* з імениковим *-ик* (*багет-н-ик*). У формулах тлумачення цього типу реєстрове слово, як правило, зіставляється з іменником, а не з прикметником: *верете-н-ник* – «майстер, який виготовляє веретена». З усієї

групи аналізованих іменників у СУМі тільки два реєстрові слова з післякореневою частиною **-ник** у тлумаченні співвідносяться з післякореневим прикметником: *текстиль-ник* – «робітник текстильної промисловості, який виготовляє вироби із натуральних і хімічних волокон, пряжу й сировину для них»; *ящич-ник* – «робітник, який робить ящики».

Найбільша кількість іменників називає людину, яка виготовляє предмети домашнього вжитку (*ложкар, відерник, скринник, мебляр, казаняр, матрацник, лампівник*), будівельні матеріали (*цегляр, фанерник, балківник, щєбінник, кахельник, брикетник*), продукти харчування (*цукерник, вафельник, сировар, пиріжник, маслороб, кондитер*).

За допомогою суфікса **-ник** утворюються назви особи-виготовлювача і від дієслівних основ: *стрільнийк, прокатник*. Для віддієслівних утворень із суфіксальною частиною: **-льник** (*відливальник, пилонарізальник*), **-ильник** (*прядильник*) характерна вказівка на людей, які мають якесь відношення до промисловості: *виливальник* – «робітник, що виготовляє металеві предмети способом виливання».

Найбільш узагальнені найменування виготовлювачів сучасних промислових продуктів в українській мові виражаються складними іменниками: *авіабудівник, автобудівник, моторобудівник, фарбовар, тістомісильник, суднобудівник, верстатобудівник, скловар*. Узагальнює цей фрагмент семантичного поля архілексема *виробничник* («той, хто працює на виробництві, виробляє, виготовляє яку-небудь продукцію»)

Отже, з найменувань виготовлювача, виражених відіменниковими утвореннями на **-ник**, формується таке семантичне поле, в якому об'єднуються іменники на позначення: 1) виготовлювачів продуктів хімічної промисловості; 2) виготовлювачів предметів побуту; 3) виготовлювачів будівельних матеріалів; 4) виготовлювачів промислових виробів; 5) виготовлювачів продуктів харчової промисловості; 6) виготовлювачів продуктів текстильної промисловості та ін. Перераховані фрагменти семантичного поля в досліджуваному матеріалі можна розглядати як центральні. На їх основі відбувається глибша деталізація структурно-системного упорядкування решти слів.

Значна кількість іменників на **-ник** у СУМі співвідноситься з іменниками на **-ар, -яр**, при цьому вони є спільнокореневими (*сідляр – сідельник, цегляр – цегельник, кожухар – кожушник*).

В аналізованій групі іменників, похідних з **-ар, -яр**, зафіксовано 34 слова. Ними позначаються виготовлювачі будівельних матеріалів (*цегляр, кахляр*), посуду (*гончар, кітляр*) та інших предметів домашнього вжитку (*скриняр, ситар, голкар*). Поряд із тими ознаками лексичних значень, які характерні для іменникових утворень на **-ник**, у цих іменниках з'являються ще нові семантичні відтінки: *блях-ар* – «майстер, що виготовляє різні бляшані вироби; робітник, що покриває бляхою дахи»; *дігт-яр* – «той, хто виготовляє або продає дьоготь».

На межі тих фрагментів семантичного поля, якими позначаються виготовлювачі предметів побуту і будівельних матеріалів, перебувають також іменники іншомовного походження на **-ист**: *бандажист, протезист, вітражист, муляжист*. Ці іменники тлумачаться тими самими формулами, що й найменування осіб-виготовлювачів на **-ник**: майстер, що виготовляє бандажі; фахівець, який виготовляє протези; той, хто виготовляє вітражі; той, хто виготовляє муляжі.

Отже, переважна більшість аналізованих дериватів з'явилася у процесі у зв'язку із технологічним розвитком суспільства, з появою тих чи інших професій.

Найбільша кількість іменників на позначення особи-виготовлювача утворилися за допомогою суфіксів **-н/-ик-** (64 лексеми). Інші субстантиви утворилися за допомогою таких суфіксів **-ар-** (21 лексема), **-яр-** (19 лексем), **-ник-** (18 лексем), **-ів/-ник-** (6 лексем), **-ник-** (18 лексем). Решта суфіксів є поодинокими.

Список використаної літератури

1. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая шк., 1972. – 640 с.
2. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
3. Грищенко А. П. Іменник / Грищенко А. П. // Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 365 с.
4. Даниленко В. П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования / В. П. Даниленко // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М. : Наука, 1964. – 134с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская – М. : Наука 1992. – 202 с.
7. Кравченко М. В. Оцінні іменники з позитивним емоційним забарвленням / М. В. Кравченко // Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 2–7.

8. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
9. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза / Милославский И.Г. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 296 с.
10. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – 118 с.

Анотація. *Пропонована розвідка описує засоби вербалізації назв осіб-виготовлювачів за родом діяльності. Досліджено, що продуктивність аналізованих субстантивів залежить від менталітету народу, матеріальних та духовних цінностей, а також від науково-технічного розвитку суспільства.*

Ключові слова: *особа-виготовлювач, когнітивний аспект, культура, лінгвальні та екстра-лінгвальні чинники, суфікс.*

Summary. *The proposed exploration describes means verbalization names, manufacturers persons by occupation. Studied, analyzed substantiviv productivity depends on the mentality of the people, material and spiritual values, as well as scientific and technological development of society.*

Today more and more attention of linguists aims to channel cognitive aspects of the study. Modern linguistics actively studying the interaction and relationship mentality as the structure of the collective consciousness of a certain ethnic group and language system as the expression first.

Culture as a complex semiotic system, the spiritual life of society, mental narodu memory, a special form of communication in the end, a set of spiritual and material values created by people exist in close relationship with the language.

Between language and world culture that it expresses, is a thinking man, a native speaker. Therefore, the aim of our research is to study means of verbalization name manufacturers of persons by occupation. Question research of verbalization are partly explained in our previous exploration, but the emergence of new derivatives led to the need to add some remarks.

We believe that the main factor that led to the formation of vocabulary for naming females, was a social need for these derivatives. The process of active replenishment correlative forms to describe a female person by profession is dynamic and constantly improved.

Thus, among the factors that hinder or brake formation correlative names females may be phonetic, morfolohichni, lexical and extralingual.

Consequently, the vast majority of derivatives was analyzed in the process due to the technological development of society, the emergence of various professions.

Key words: *person-manufacturer, cognitive aspect, culture, lingual and extralinguistic factors, suffix.*

Отримано: 26.02.2018 р.

УДК 811.161.1'373.611

Т. П. Белоусова

КОНТЕКСТНЫЕ МАРКЕРЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ УНИВЕРБОВ, ОМОНИМИЧНЫХ СЛОВАМ СВОБОДНОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ

Одним из ярких признаков усиления компрессивной функции деривации [5] стала фразеологическая универбация – «свёртывание» фразеологической единицы (ФЕ) в семантически тождественное или близкое слово [2, 49]. Универб создаётся с установкой на редукцию плана выражения исходной единицы и транспонирование плана содержания (значения, экспрессии, стилистической окраски) из фразеологии в лексику. Типичные способы фразеологической универбации: а) вычленение грамматически опорного или единственного знаменательного компонента, в т. ч. с аффиксацией: *притча во языцех – притча, смотрять удочки – смотраться*; б) вычленение зависимого компонента, в т. ч. с аффиксацией и деаффиксацией: *наклеить ярлык – объярлычить, сермяжная правда – сермяга*; в) интерфиксальное сложение, в т. ч. с аффиксацией: *приносить жертву – жертвоприносить, низкой пробы – низкопробный*; г) сращение и сращение с аффиксацией: *горе мыкать – горемыкать, без просвета – беспросветный*. При этом элиминируются от одного до трёх компонентов исходной ФЕ, ср.: *ивана строить – иваниться, разводить турусы на колёсах – турусить* [2, 64–74].